

Frig Vadisi Kültür Mirası Alanlarının Belirlenmesi ve Değerlendirilmesi*

Determination and Evaluation of the Cultural Heritage Areas of Phrygian Valley

Fatma AŞILIOĞLU¹, Yalçın MEMLÜK²

¹Ankara Üniversitesi, Kalecik Meslek Yüksekokulu, Ankara

²Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, Ankara

Özet: Tarih boyunca Anadolu’da iskân eden uygarlıkların yarattığı kültür katmanlarının günümüze kadar ulaşmış izleri olan taşınmaz kültür varlıkları, sahip olduğumuz kültür mirasıdır. Kültür mirası dağılımının yalnızca nicelik olarak değil aynı zamanda nitelik olarak da belirlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Frig Vadisi de ülkemizde önemli kültür mirasına sahip alanların az bilinen bir örneğidir. Frig Vadisi kültür mirası alanlarının belirlenmesi ve değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada; alan üzerinde bulunan, tespit ve tescili yapılmış taşınmaz kültür varlıkları sayısal haritalar üzerine işlenmiştir. Sayısal veri oluşumunu takiben Simos Prosedürü ile kültür varlıkları önem derecelerine göre puanlandırılmıştır. Bu puanlamanın sayısal haritalara aktarılması ve elde edilen raster verilerin üst üste çakıştırılması ile alanın kültür mirası dağılımını nitelik bakımından ortaya koyan sonuç paftası elde edilmiştir. Paftada önem derecesi yüksek varlıkların buldukları alanlar önemli kültür mirası alanları olarak öne çıkmıştır. Çalışma alanındaki önemli kültür mirası alanlarının belirlenmesi, kültürel peyzajın doğru algılanmasının yanı sıra bölgedeki mevcut koruma statüsünün irdelenmesine ve uygun planlama yaklaşımlarının geliştirilmesine de olanak vermektedir.

Anahtar kelimeler: Kültür mirası, Frig Vadisi, Somut miras, Korunan alanlar, Kültürel peyzaj.

Abstract: Immovable cultural properties, the traces of the cultural layers created by civilizations housed in Anatolia throughout history that survived to our time, are our cultural heritage. It is necessary to determine and evaluate the distribution of cultural heritage also as quality not only as quantity. Phrygian Valley is also an example for lesser known areas which have important cultural heritage within our country. In this study, conducted to determine and evaluate cultural heritage areas of Phrygian Valley, the identified and recorded cultural properties of the area are marked on digital maps. Following digital data creation, cultural properties have been graded according to their levels of importance via the Simos Procedure. The result map which shows the quality of the distribution of cultural heritages has been obtained by transferring the grading to digital maps and overlaying the resulting raster data. The determination of the important cultural heritage areas in the study region allows the correct understanding of the cultural landscape alongside allowing consideration of the current preservation status and development appropriate planning approaches.

Keywords: Cultural heritage, Phrygian Valley, Tangible heritage, Protected areas, Cultural landscape.

1. Giriş

Dünya üzerinde insan ve doğa etkileşiminin yansımalarını taşıyan peyzajlar kendi üzerinde varlık göstermiş uygarlıkların soyut ve somut kültürel izlerini barındırırlar. Somut ve taşınmaz kültürel izlerin oluşturduğu kültür mirasının yoğun olarak bulunduğu bölgeler aynı zamanda birbirini takip eden yaşamların ve buna uygun ekolojik koşulların varlığının bir göstergesidir.

Kültür mirası, bir ülkenin veya bölgenin geçmiş veya güncel kültürü ile ilişkili bilgi ve veri içeren, sanatsal, mimari, tarihi, arkeolojik, etnografik ve paleontolojik olarak öneme sahip taşınmaz veya taşınmaz, soyut veya somut varlıklarıdır. Taşınmaz kültür varlıkları arkeolojik veya paleontolojik öneme sahip alanlar ve rezervler, peyzajlar, yapı grupları olarak örneklendirilebilir. Taşınmaz kültür varlıkları ise bilimsel eserler, sanat eserleri, el yazmaları, kitaplar, basılı materyal, görsel materyal ve tarihi koleksiyonun önde gelen örnekleridir. Sanat, gelenekler, alışkanlıklar, zanaatlar ile sanat eserlerinin üretiminde ve el sanatlarında kullanılan tarihi, sanatsal ve etnografik değeri olan kavramlar ise soyut kültür mirasını oluşturmaktadır.

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı “Ekolojik-Kültürel Alt Bölge Kavramı: Frig Vadisi” konulu doktora tezi kapsamında hazırlanmıştır.

Kültür mirası kavramının yaygın olarak kabul gören kapsamını Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) belirlemiştir.

1972 yılında UNESCO tarafından “Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage” (Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi) imzalanmış ve üye ülkeler Dünya Mirası alanlarını etkili bir biçimde korumak ve sunmak amacıyla birtakım politikalar benimsemeye söz vermiştir (Aydeniz, 2009; Madran ve Özgönül, 1999). Bu sözleşmeye göre aşağıdakiler "kültürel miras" sayılmaktadır (UNESCO, 1972):

- *Anıtlar*: Tarih, sanat veya bilim açısından istisnai evrensel değerdeki mimari eserler, heykel ve resim alanındaki şaheserler, arkeolojik nitelikte eleman veya yapılar, kitabeler, mağaralar ve eleman birleşimleri,
- *Yapı toplulukları*: Mimarileri, uyumlulukları veya arazi üzerindeki yerleri nedeniyle tarih, sanat veya bilim açısından istisnai evrensel değere sahip ayrı veya birleşik yapı toplulukları,
- *Sitler*: Tarihsel, estetik, etnolojik veya antropolojik bakımlardan istisnai evrensel değeri olan insan ürünü eserler veya doğa ve insanın ortak eserleri ve arkeolojik sitleri kapsayan alanlar.

Türkiye, Göreme Milli Parkı ve Kapadokya (Nevşehir), Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası (Sivas), İstanbul'daki Tarihi Yerler, Hitit Başkenti Hattuşaş (Çorum), Nemrut Dağı (Adıyaman), Pamukkale ve Hierapolis (Denizli), Ksantos-Letoon (Muğla-Antalya), Tarihi Safranbolu Şehri (Karabük), Truva Antik Kenti (Çanakkale) olmak üzere 9 varlığı ile dünya mirası listesinde yer almaktadır (UNESCO, 2010).

Kültürel değerler, geçmişten günümüze gelmiş her türlü tarihi yapıyı, arkeolojik sit alanlarını, tarihi mekânları içinde buldukları peyzajları ile birlikte kapsamaktadır. Kültürel peyzajlar, kentsel peyzajları oluşturan mekanları, bunlara bağlı tarihi yapıları, tarihi bahçeleri, arkeolojik sit alanlarını içerdiği gibi bitki örtüsü, ekoloji ve biyolojik çeşitlilik gibi doğal kaynaklar ile geçmişten günümüze süregelen kültür çeşitliliği, gelenek, görenek gibi sosyal olguları da içermektedir. Tüm bu farklı yapı ve fonksiyonlara sahip değerlerin araştırılması, korunması ve günümüz koşullarına uygun şekilde değerlendirilip planlanması ve sergilenmesi kültürel miras kavramını geliştirmiştir. (Mosler, 2006).

Ülkemizde, Kültür ve Turizm Bakanlığı sitler, tescilli yapılar ve antik kentleri Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları olarak belirlemiştir. 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma kanununa göre kaya mezarlıkları, yazılı, resimli ve kabartmalı kayalar, resimli mağaralar, höyükler, tümülüsler, ören yerleri, akropol ve nekropoller; kale, hisar, burç, sur, tarihi kışla, tabya ve istihkâmlar ile bunlarda bulunan sabit silahlar; harabeler, kervansaraylar, han, hamam ve medreseler; kümbet, türbe ve kitabeler, köprüler, su kemerleri, su yolları, sarnıç ve kuyular; tarihi yol kalıntıları, mesafe taşları, eski sınırları belirten delikli taşlar, dikili taşlar; sunaklar, tersaneler, rıhtımlar; tarihi saraylar, köşkler, evler, yalılar ve konaklar; camiler, mescitler, musallalar, namazgâhlar; çeşme ve sebiller; imarethane, darphane, şifahane, muvakkithane, simkeşhane, tekke ve zaviyeler; mezarlıklar, hazireler, arastalar, bedestenler, kapalı çarşılar, sandukalar, siteller, sinagoglar, bazilikalar, kiliseler, manastırlar; külliyyeler, eski anıt ve duvar kalıntıları; freskler, kabartmalar, mozaikler, peri bacaları ve benzeri taşınmazlar; taşınmaz kültür varlığı örneklerindedir. Tarihi mağaralar, kaya sığınakları; özellik gösteren ağaç ve ağaç toplulukları ile benzerleri; taşınmaz tabiat varlığı örneklerindedir (Anonim, 2010d).

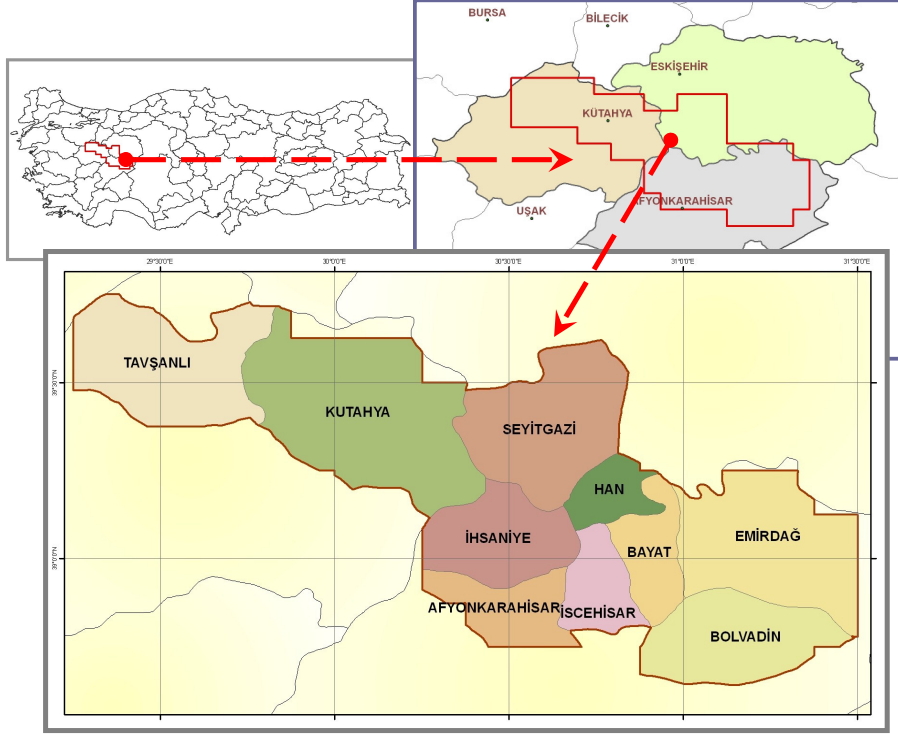
Araştırma alanı olarak seçilen Frig Vadisi, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar çok sayıda uygarlık tarafından iskân görmüş, somut-taşınmaz kültür mirası bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Alan üzerinde tespit ve tescilli yapılmış varlıklarının yanı sıra herhangi bir koruma statüsü kapsamında olmayan çok sayıda kayıt dışı taşınmaz kültür varlığı da bulunmaktadır. Alanda Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından korunan ve Türkiye Kültür Mirası listesinde yer alan varlık türleri, sitler ve tescilli yapılarıdır. Bunların dağılımına bakıldığında bazı bölgelerin sahip olduğu varlık sayısı ile öne çıktığı görülse de nitelik olarak incelendiğinde durum değişebilmektedir. Kültür mirasının yalnızca sayısal dağılımının bilinmesi, kültürel peyzajın algılanmasında ve mevcut koruma statüsünün yeterli olup olmadığını belirlemede yetersiz kalmakta, bu yaklaşım tek tek korumadan ziyade bölgesel bir koruma çabasını tartışmayı önlemektedir. Bu nedenle varlıkların nitelik olarak haritalara aktarılması suretiyle önemli kültür mirası alanlarının belirlenmesi, bütüncül bir yaklaşım için ve

bölgede son yıllarda artan planlama çalışmalarına yön vermek için gereklidir. Bu yöntemin, özellikle alanda devam eden tespit ve tescil sürecinin tamamlanması ile birlikte çok daha etkin bir hal alması beklenmektedir.

2. Materyal ve Yöntem

Araştırmanın ana materyalini çalışma alanı ve alandaki taşınmaz kültür varlıkları envanteri oluşturmaktadır.

Çalışma alanı olarak belirlenen Frig Vadisi (Şekil 1), Afyonkarahisar'da İhsaniye, İscehisar ve Bayat ilçelerinin tamamını ve merkez ilçe, Bolvadin ve Emirdağ ilçelerinin bir kısmını, Eskişehir'de Seyitgazi ve Han ilçelerini, Kütahya'da ise merkez ve Tavşanlı ilçelerinin bir kısmını kapsamaktadır (Anonim, 2010a, b, c). Alanın yüzölçümü yaklaşık 11.000 km²'dir.

Şekil 1. Çalışma alanının konumu ve sınırları

Alan için kullanılan “vadi” terimi, coğrafi bir sınırı değil Friglerin sözü edilen üç il arasında uygarlıklarına ait zengin izler oluşturdukları bölümü ifade etmektedir. Kesin bir sınır çizilememekle birlikte, bölgede bulunan akarsulara ait vadiler ve vadi parçalarının oluşturduğu ve Frig Uygarlığından kalan kültürel mirasın yoğunlaştığı Frig Vadisi, bazı yerlerde il ve ilçe sınırları, bazı yerlerde ise 1/25.000 ölçekli topografik haritaların pafta sınırları dikkate alınarak sınırlandırılmıştır (Şekil 1).

Çalışma alanı üzerinde bulunan ve Türkiye Kültür Mirasları kapsamında yer alan, tespit ve tescili yapılmış taşınmaz kültür varlıkları envanteri, Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan elektronik posta yolu ile elde edilmiştir.

Bilgisayar ortamında çalışma alanının ait kültür mirasının sayısal haritalara işlenmesi için ArcGIS 9.3 Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) yazılımı kullanılmıştır.

Diğer materyaller ise çalışmanın temelini oluşturan kavramlara ve alanın sahip olduğu kültür mirası ile tarihi katman izlerine ilişkin literatür taraması, alanda yapılan gezi ve gözlemler, görsel materyaller, alanla ilgili kamu kuruluşlarına ait web siteleri ve konuya ilişkin kamu veya özel sektör tarafından daha önce yapılmış çalışmalardır.

Çalışma yöntemi dört aşamadan oluşmaktadır:

1. aşama, bölgenin sahip olduğu taşınmaz kültür mirasının bilgisayar ortamında sayısal haritalar üzerine işlenmesi ve tarihi katman izlerinin incelenmesidir. Alanda haritalara işlenenden çok daha fazla taşınmaz kültür varlığı olduğu bilinmektedir. Tespit ve tescil çalışmaları tamamlanmamış olan bu varlıklar ile soyut kültür mirası dikkate alınmamıştır. Taşınmaz kültür varlıklarının tamamına ait coğrafi koordinatların bilinmemesi nedeniyle, her bir varlık, bulunduğu il, ilçe veya köy merkezine atanmak suretiyle kültürel envanter sayısallaştırılmıştır.

2. aşama, kültür mirası kapsamında değerlendirilen taşınmaz kültür varlıklarının önem derecelerinin belirlenmesidir. Karar verme sürecinde kriter ağırlıklarının belirlenmesi oldukça güçtür ve Simos, bu konuda oldukça basit bir yöntem önermiştir (Akpınar, 2003; Figueira and Roy, 2002). Simos Prosedürü uygulanırken peyzaj mimarlarından oluşan üç kişilik uzman grubundan Anadolu uygarlıklarının bir bölge üzerinde yoğunlaştıklarının göstergesi olan somut kültür mirasını peyzaj planlama açısından değerlendirerek önem derecesine göre sıralamaları istenmiştir. Bu sıralama Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın varlık türünü sit alanları ve tescilli yapılar olarak belirlediği 15 varlık alt türü arasında yapılmıştır. Sözü edilen varlık alt türleri arkeolojik, doğal, kentsel ve tarihi sitler ile sivil mimarlık örnekleri, dinsel, kültürel, idari, askeri, endüstriyel-ticari yapılar, mezarlıklar, şehitlikler, anıt ve abideler, doğal varlıklar ve kalıntılardır. Prosedür gereği sıralama sonucu değerlendirilmiş ve her bir varlık alt türü toplamları 100 olacak şekilde bir puan almıştır.

3. aşama, Simos Prosedürü ile elde edilen puanlandırmanın CBS ortamında sayısal haritalara aktarılmasıdır. En yakın yerleşim yeri olabilecek iki köy arası mesafenin genellikle 2 km'den az olmaması dikkate alınarak, alanda 2x2 km'lik grid sistemi uygulanmış ve her bir kare taşınmaz kültür varlıklarının bulunma miktarlarına göre puanlandırılmıştır. Varlık alt türlerine ait puanlar ile bulunma sayısı aşağıdaki denklem aracılığı ile birleştirilmiş ve toplam kültür mirası varlığı elde edilmiştir.

$$S_t = \sum_1^n W_t \times S$$

Denklemden;

- S_t : Toplam kültür mirası varlığı,
 n : Varlık alt türlerinin toplam sayısı,
 W_t : Varlık alt türünün puanı (0-100),
 S : Varlık alt türü sayısıdır (adet).

4. aşamada, elde edilen sayısal harita üzerinde, önemli kültür mirası alanları belirlenmiş ve bu saptamanın kullanım alanları irdelenmiştir.

3. Bulgular

Prehistorik çağlardan günümüze kadar Anadolu uygarlıklarının bir çoğuna ev sahipliği yapmış olan Frig Vadisi'nde, tarihlendikleri dönemlere ilişkin önemli bilgiler veren çok sayıda taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Alan, bu varlıkların kronolojik sırasına bakıldığında, Eski Tunç çağından Hitit dönemine, bölgedeki volkan tufunun işlenmesiyle bir çok eserin bırakıldığı Frig döneminden, sivil mimarlık örnekleriyle dolu 19. yüzyıla kadar bir çok döneme tarihlenen önemli bir kültür mirasına ve çok katmanlı bir kültürel peyzaja sahiptir.

Tarihi Katmanlar ve Bölgedeki İzleri

Bölgenin tarih öncesi çağlarda yaşayan ilk sakinleri kesin olarak bilinmemekle birlikte çevre bölgelerde yapılan araştırmalar ve bulgular Frig Vadisi'nde yerleşim yerleri olabileceğini göstermektedir.

Frig Vadisi'nin Afyonkarahisar ili sınırları içerisinde kalan Seydiler, Döğer, Ayazini ve Göynüş Vadisi bölgelerinde, Karacaahmet Höyüğü eteğinde küp mezarlığı ve Karaoğlan Höyüğü kazıları yapılmış, bu kazılarla bölgenin Eski Tunç çağı özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Gazlıgöl

Kaplıcası yakınlarındaki Karaoğlan yerleşiminin Eski Tunç çağı II ve III evrelerine ait olduğu belirlenmiştir. Ablak Höyük, Dinar Köyü Höyüğü, Beyköy, Karacaahmet Kocaan, İleğen ve Eynehan Höyükleri, bölgedeki Eski Tunç çağı özelliklerini yansıtan höyükler olarak karşımıza çıkmaktadır (Yüksel, 2002).

Tarih öncesi çağların izlerine bakıldığında Eskişehir ili Seyitgazi ve Han ilçeleri sınırları içerisinde kalan Yazılıkaya Frig Vadisi dikkat çekmektedir. Arkeolojik çalışmalar ve tarihi kaynaklar, bölgede tarihin Paleolitik çağa değin uzandığını ortaya koymaktadır. Vadi M.Ö. 3000'de Erken Tunç çağı yerleşimi, M.Ö. 2000'de Hitit yerleşimi görmüştür. M.Ö. 8. yüzyıldan sonra Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı çağlarına ait anıtsal eserler günümüze kadar ulaşmıştır (Anonim, 2010a). Kütahya ili Tavşanlı ilçesi Tunçbilek beldesinde kömür ocaklarında Kalkolitik döneme (M.Ö. 5000) ait kalıntılara rastlanmıştır (Anonim, 2010b).

Hititler M.Ö. 14. yüzyılda o zamanın üç büyük ve güçlü ülkesinden biri, 13. yüzyılda ise Mısır'la birlikte dünyanın iki süper devletinden biri idi. (Akurgal, 1989). Çalışma alanında Seydiler Kasabası'nın Yanarlar Mahallesi'nde yapılan bir kazı, bu dönem için çok önemli bulgular vermiştir. Literatüre Yanarlar Hitit Mezarlığı olarak geçen mezarlığa ait yerleşim yeri bulunamamış ise de çok zengin olan mezar buluntuları, üst düzey bir yaşantının göstergesidir (Yüksel, 2002). Afyonkarahisar Kalesi, M.Ö. 1350 yıllarında Hititler tarafından kullanılmış, daha sonra Bizans ve Selçuklular zamanında da önemli çarpışmalara sahne olmuştur (Anonim, 2010c).

Frigler Anadolu'ya batıdan, Balkanlar'dan daha M.Ö. 1200 tarihlerinden beri gelmeye başlamışlar, ilk krallıklarını Ankara ve Gordion civarında kurmuşlar ancak Kimmerlerin istilasından sonra Afyonkarahisar - Eskişehir bölgelerine onun ardından da yavaş yavaş daha batıya çekilmişlerdir (Akurgal, 1989). Hititler Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinin birleştiği bölgede özgün bir kültür oluşturmuşlar ve özellikle Afyonkarahisar ilinin kuzeyinde bulunan Seydiler, Ayazini, Göynüş Vadisi ve Döğer civarında dünyada eşi bulunmayan Frig kaya anıtlarını ve yerleşimlerini meydana getirmişlerdir. Frigler bu bölgede kült mezar ve mezar anıtları biçiminde, büyük boy kaya blokları üzerine işlenmiş ana tanrıça Kibele kültüne ait tapınak cepheleri ve aslan kabartmaları ile dünyanın en ilginç ve en değerli eserlerinin yaratılmasını sağlamışlardır (Yüksel, 2002). Afyonkarahisar ili İhsaniye ilçesinde bulunan Döğer kasabası Frigler döneminden beri yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. Aslankaya, Kapıkaya I ve II, Tanrıça Kibele adına yapılmış açık hava tapınağı özelliğinde M.Ö.7. yüzyılda yapılmış kaya anıtları ile Asar ve Eski Döğer'de Frig yerleşim yerleri vardır. Roma ve Bizans dönemine ait kaya yerleşim ve mezar odaları ile kiliseler çevrede oldukça çok görülmektedir. Suluin, Memeç, Alacaasma, Urumkuş I ve II (Karamusa), Nallıhan ve Kırkmerdiven kayalıkları belli başlı olanlardır (Anonim, 2010c).

Frig Vadisi'nin Eskişehir ili sınırları içerisinde kalan bölümünde Han ilçesi Yazılıkaya köyünde bulunan Antik Yazılıkaya kenti, Friglerin dini merkezleri olmuştur. Kayalık bir platform üzerinde olup, Erken Tunç çağlarında yerleşim görmüştür. Antik şehirde, Hitit kültürüne ait kendi stilleri ile yaptıkları kaya kabartmaları ele geçmiştir. Hititlerden sonra bir Frig kenti olarak gelişen Yazılıkaya'da, Frig Kültürüne ait kale duvarları, yerleşim yerleri, kaya kabartmaları, kaya anıtları, su sarnıçları, sunak yerleri, karlıklar, kaya mezarları, basamaklı anıtlar, nişler, antik yollar, tabiat şartlarından etkilenmişlerse de günümüze ulaşabilmişlerdir. Kaya yüzeyine tapınak cephesi biçiminde işlenen kaya anıtları ve kaya anıt mezarları yanında, askeri soylular sınıfının yaşadığı, kayalıklar üzerine kurulmuş, tahkimli Frig kaleleri Seyitgazi ve Han ilçeleri civarında yoğunluk kazanmaktadır. (Anonim, 2010a).

Kütahya ilinin doğusundaki Frig yaylaları Frigler tarafından kayalara oyulmuş ve Kibele'ye adanmış açık hava tapınakları ve savunma yapıları ile doludur. Ayrıca Tavşanlı ilçesinde bölgenin en büyük höyüklerinden birisi olan Tavşanlı Höyük yer almaktadır. Bölgede antik köy yerleşimleri ve buralarda yaşayanların anıt mezarlarına ait buluntuları da vardır. Ovacık köyünün İnlince mahallesinin doğusunda başlayan çam ormanları arasında kalan bölgenin M.Ö. 900-600 yıllarında Frigler daha sonra Romalılar ve Bizanslılar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu bölgede kayalara elle oyulmuş kaya mezarlar, kiliseler, sığınma-barınma amaçlı yüzlerce mağara bulunmaktadır. (Anonim, 2010b).

Kimmerlerin saldırıları ve talanları sonucunda M.Ö. 7. yüzyılın ikinci dörtlüğünde Orta Anadolu'nun egemenliği Friglerden *Lidyahıların* eline geçmiştir. Akurgal'a (2000) göre Lidyahılar tapınaklarını düzlük alanda inşa ediyorlar, krallarını da tümülüs denilen yığma tepelere gömüyorlardı. Lidya mimarlığından, tümülüsler içindeki mezar odalarından başka günümüze değin kalmış herhangi bir eser yoktur.

Helenistik dönemde kurulmuş olan kent devletlerinden biri olan Amorium şehri, Afyonkarahisar ili Emirdağ ilçesi Hisarköyü toprağındadır. Geniş bir ilçenin pazarı, ekin ve ticaret merkezi olmuştur. Batıdan Dokimya'dan, doğudan Flomelyum (Akşehir) ve kuzeyden Dorileum'dan (Eskişehir) gelen üç yolun kavşağındadır (Anonim, 2010e). Bölge halkının "Kızlar Manastırı" olarak adlandırdığı Gerdekkaya Mezar Anıtı, Eskişehir ili, Seyitgazi ilçesi, Çukurca köyündedir. Grek mimarisi içinde Dor mimari stiline en ince detayları kayaya işlenmiştir. Anıt Helenistik döneme tarihlenmektedir. Yine Helenistik döneme ait olduğu düşünülen Aslanlı Mabet Seyitgazi ilçesi, Kümbet köyü içerisindedir (Anonim, 2010a).

Roma hâkimiyeti sırasında, Anadolu'da birçok antik şehir kurulmuştur. Afyonkarahisar ili de bu kurulan şehirlerarasındadır. Amorium (Hisar köyü), Docimeia (İscehisar ilçesi), Prymnessus (Süğlün kasabası) gibi antik Roma şehir kalıntılarından ele geçen eserlere ve yazıtlara göre Afyonkarahisar bölgesinde Roma devri yerleşmesi 4. yüzyıla kadar sürmektedir (Anonim, 2008). Roma ve Bizans dönemlerinde Şifalı Frigya topraklarında tüf kaya kütleleri insan eliyle oyularak, günümüze kadar ulaşan Metropolis, Bin İler, İnpazarcık, Ornaş gibi yerleşim birimleri, Avdalaz, Demirli, Bayramaliler, Asar Kale gibi savunma mekânları, Selimiye, Alanören, Devrent, Eliciek gibi mezar odaları, Kırkinler gibi dini mekânlar, Yedikapılar gibi yer altı yerleşimleri meydana getirilmiştir (Anonim, 2010c). Eskişehir ili Seyitgazi ilçesi Büyükyayla köyünde bulunan Büyükyayla (Seyircek) Nekropolü Roma ve Bizans çağlarına tarihlenmektedir. Han ilçesi merkezinde ise Roma dönemine ait Han Antik Kenti bulunmaktadır. Bu yeraltı yerleşimi, doğal kayalıklarda, yeraltına oyularak yapılmıştır. Kütahya ili bölümünde de yine Roma devrinde kayaları oymak suretiyle meydana getirilmiş çeşitli barınaklar, mezar odaları, ağıl ve ahır olarak kullanılan mekânlar, sarnıçlar ve ambarlar bulunmaktadır.

M.Ö. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmış, Batı Roma'nın tamamen ortadan kalkmasından sonra, doğuda hâkimiyetlerini sürdüren *Bizanslılar* zamanında, Amorium önemli şehir olmuştur. Abassam (Bayat ilçesi) Docimeum (İscehisar) ve Ayazini'nde geniş bir sahaya yayılmış olan oyma kilise ve manastırlar, dini yapılara ait mimari kalıntılar M.S. 6.yüzyıldan başlayarak 10. yüzyıla kadar tarihlenmektedir (Anonim, 2008). Afyonkarahisar ilçesi İscehisar ilçesine bağlı Sarıçayır köyünün çevresinde bulunan kayalıklarda Bizans döneminde yapılan kayaya oyma aile ve tek mezar odaları, mezar tekneleri ve barınaklar bulunmaktadır. İscehisar ilçesi, Seydiler köyü içinde bulunan Seydiler Kalesi Bizans çağında yapılmıştır. Aynı bölgedeki Kırkinler kayalığında yerleşim yeri, kilise, şapel ve mezar olarak kullanılmış kaya kütleleri vardır. Kırkinler kayalığının, Frig döneminde de kullanıldığı düşünülmektedir. Bölgede Bizans döneminden kalan bir yapı olan Kırkgöz Köprüsü

Bolvadin ilçesinde, Eber Gölü'ne akan Akarçay üzerindedir. İpek yolu üzerinde bulunan bu köprü mermerden yapılmıştır (Anonim, 2010c). Eskişehir bölümünde ise Seyitgazi ilçesinde Alpanos Hamamı Bizans döneminden kalan bir yapıdır.

Afyonkarahisar, Selçukluların ardından Anadolu'da kurulan bir çok beylikten biri olan Sahibataoğulları'nın uzun süre başkentliğini yapmıştır. Eskişehir ili Seyitgazi ilçesinde bulunan Develik Han ve Selçuklu Hamamı ile Kütahya ili merkez ilçesinde bulunan Ulu Cami Sakahanesi ve Balıklı Camii döneme ait önemli yapılardandır.

Beylikler ve Osmanlı dönemlerinden kalan mimari yapılar çoğunlukla dini yapılar, hanlar, bedestenler ve kervansaraylardır. Bunlardan Afyonkarahisar ili merkezinde bulunan Ulu Camii, Beylikler döneminde yapılmıştır. Osmanlı döneminden kalan camiler, merkez ilçede İmaret Camii, Mısri Camii, Ot Pazarı Camii, Yeni Camii, Mevlevi Camii, Bolvadin'de ise Rüstem Paşa Camii'dir. Kütahya bölümünde ise merkez ilçede Mollabey Camii ve Külliyesi, Ulu Camii, Karagöz Ahmet Paşa

Camii ve Medresesi, Kurşunlu Camii ve Çatal Çeşme Camii sayılabilir. Ayrıca Afyonkarahisar merkez ilçesinde Osmanlı dönemine ait Taşhan ve Bedesten de önemli tarihi yapılarıdır. Bölgedeki tarihi çeşmeler Selçuklu ve Beylikler dönemi ile Osmanlı dönemine tarihlenmektedir. İhsaniye ilçesinin Döğür beldesinde bulunan Döğür Kervansarayı 1434 yılında II. Murat tarafından yaptırılmıştır. Alt katında ahır, üst katında ise yolcu konaklama odaları bulunmaktadır. Eskişehir ili Seyitgazi ilçesinde bulunan Seyitgazi Kervansarayı, Sücaattin Hamamı ve Menimhane (Ulupınar) Çeşmesi ile Kütahya ili merkez ilçesinde bulunan Büyük ve Küçük Bedesten, Kapan Hanı ve Muvakkithane ile çok sayıdaki hamamlar önemli Osmanlı yapılarıdır.

Kütahya ili merkez ilçesinde bulunan Kütahya Kalesi, Roma, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde iskân görmüş olmasına rağmen hiç bir döneme ait kitabe bulunmamaktadır. Çoğu Osmanlı Dönemine ait sivil mimarlık örnekleri olan Kütahya Evleri, cihannümaları, ahşap payandalı çıkmaları, oda düzeni, çok katlılığı, iki veya dört eğimli çatıları, ahşap çatkı arası dolgu veya bağdadi yapı sistemleri, 18. yüzyıla kadar açık dış, daha sonra orta iç sofalı yapılarıyla tipik Türk evinin tüm özelliklerini gösterir (Anonim, 2010b).

Frig Vadisi'nin Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar illeri sınırları içerisinde kalan bölümünde bulunan bazı taşınmaz kültür varlıkları sırası ile Şekil 2, 3 ve 4'de verilmiştir.

Şekil 2. (a) Yazılıkaya (Midas) anıtı. (b) Zahran Vadisi Bizans yerleşimi. (c) Seyyid Battal Gazi Külliyesi. (d) Fethiye Roma-Bizans nekropolü. (e) Yapıldak Asarkale. (Anonim, 2010f).

Şekil 3. (a) Sabuncupınar Arnavutini yerleşimi. (b) İnlice yerleşimi ve nekropolü.
 (c) Sabuncupınar eski askerlik şubesi. (d) Fındık köyü yerleşimi ve kalesi. (Anonim, 2010f).

Şekil 4. (a) Kuztepe peribacaları. (b) İscehisar antik mermer ocağı. (c) Göynüş Vadisi Aslantaş kaya mezarı.
 (d) Seydiler Kırkinler Kayalığı. (e) Döğer büyük Kapıkaya. (f) Döğer antik yol. (Anonim, 2010f).

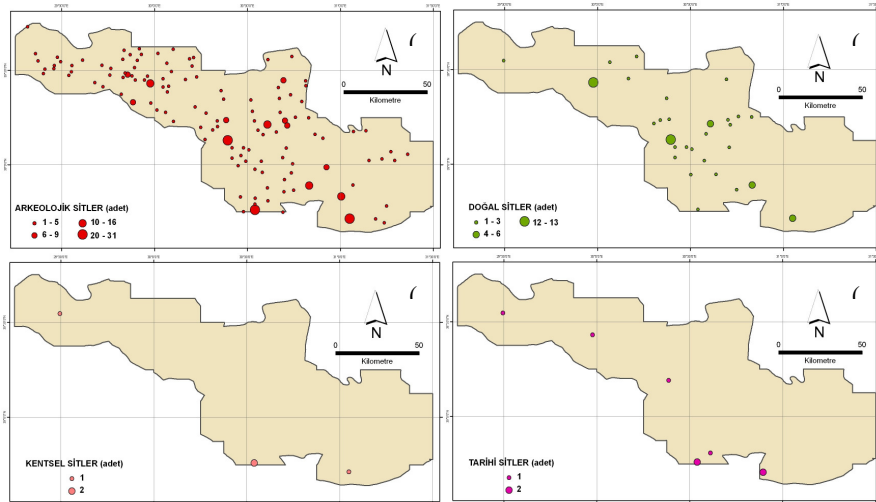
Bölgenin Kültür Mirası

Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından bölgede tespit ve tescili yapılmış ve Türkiye Kültür Mirasları listesinde bulunan varlıklarının listesi ve Simos Prosedürü ile almış oldukları puanlar Çizelge 2’de verilmiştir.

Sitler varlık türü içinde yer alan varlık alt türlerinden *arkeolojik sitler*; höyükler, kaya yerleşimleri, antik yerleşimler, düz yerleşimler, yamaç yerleşimleri, mağara yerleşimleri, inler, örenler, nekropoller, tümülüsler, eski mezarlık ve mezar odaları, kaya mezarları, antik taş ocakları, kaleler, kült anıtları ve alanları, kaya anıtları, eski ve antik yollar ile diğer arkeolojik bulguları, *doğal sitler*; kaplıcalar, kayalıklar, tepeler, parklar, anıt ağaçlar, göller, peri bacaları ve doğal su kaynaklarını, *kentsel sitler*; il veya ilçe merkezlerini, *tarihi sitler*; şehitlikler, savaş meydanları, siperler, mevziler, tarihi önemi ve değeri olan diğer alanları kapsamaktadır. Bunların sayısal dağılımı Şekil 5’de verilmiştir.

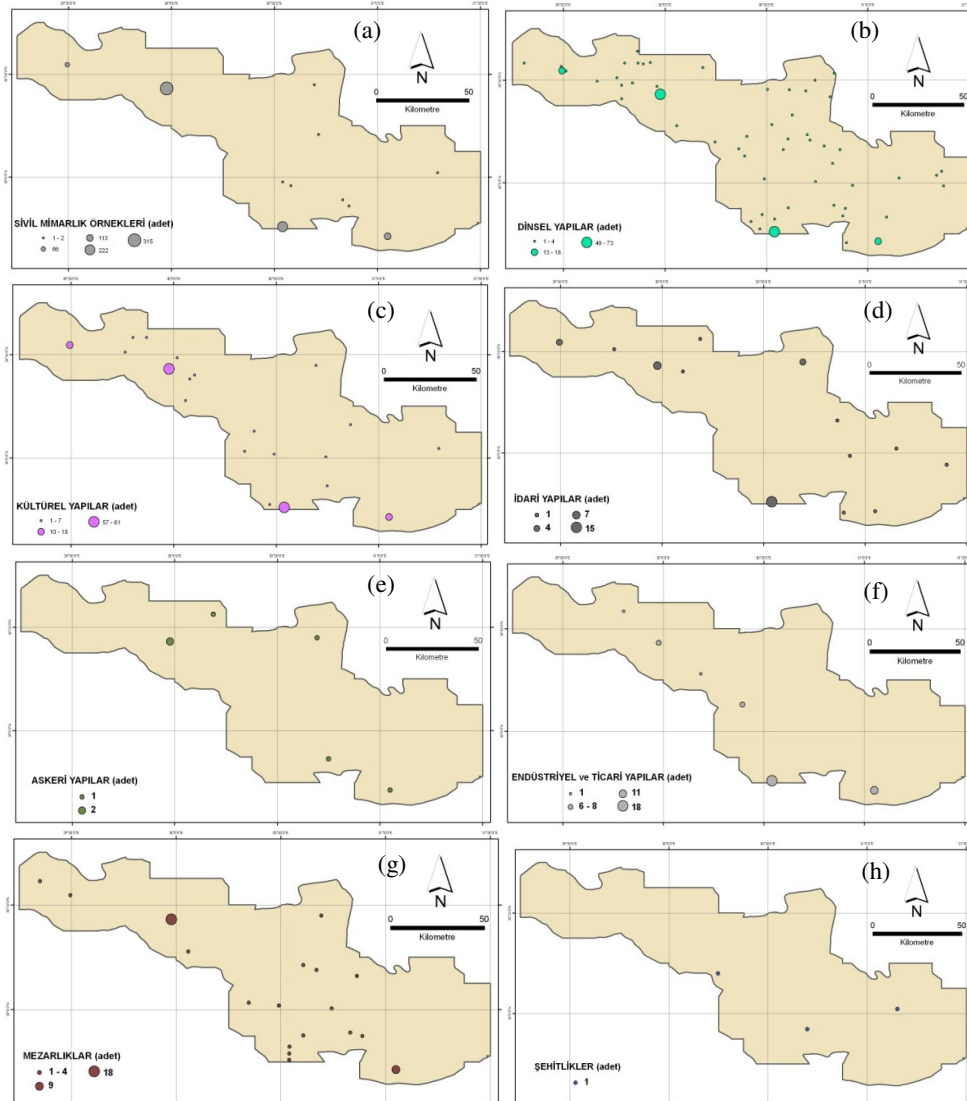
Çizelge 2. Varlık alt türü sayıları ve puanları (Anonim, 2009).

VARLIK TÜRÜ	VARLIK ALT TÜRÜ	VARLIK ALT TÜRÜ SAYISI (adet)	PUANI (0-100)
Sitler	Arkeolojik sitler	368	17
	Doğal sitler	77	8
	Kentsel sitler	4	11
	Tarihi sitler	8	14
Tescilli yapılar	Sivil mimarlık örnekleri	724	6
	Dinsel yapılar	222	3
	Kültürel yapılar	179	6
	İdari yapılar	39	4
	Askeri yapılar	6	4
	Endüstriyel ve ticari yapılar	45	3
	Mezarlıklar	51	6
	Şehitlikler	3	4
	Anıt ve abideler	3	5
	Doğal varlıklar	138	4
	Kalıntılar	12	5
	TOPLAM		1879

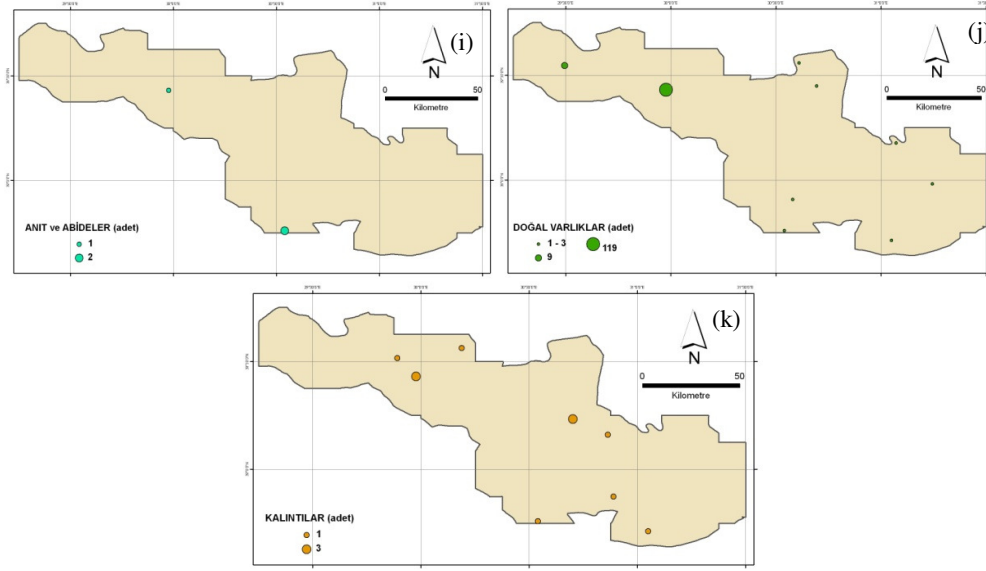

Şekil 5. (a) Arkeolojik sitler (b) Doğal sitler (c) Kentsel sitler (d) Tarihi sitler.

Tescilli yapılar varlık türü içinde yer alan *sivil mimarlık örnekleri*; odalar ve köy odaları, konutlar, halkevleri ve konakları, *dinsel yapılar*; camiler, tekkeler, mescitler, türbeler, yatırlar, gömüt ve gömütlükler, manastırlar, kiliseler ve şapelleri, *kültürel yapılar*; çeşmeler, sebiller, şadırvanlar, sakahaneler, sarnıçlar, köprüler, kemerler, bedestenler, çarşılar, hamamlar, yunaklar, kervansaraylar, hanlar, medreseler, darükkurrarlar, külliyeleer, kütüphaneler, muvakkithaneler, imaretler ve sunakları, *idari yapılar*; öğretmenevleri, orduevleri, okullar, yurtlar, hükümet konakları, dernek binaları, istasyonlar, garlar, bankalar, hastaneler, belediye binaları, valilik konakları, Tekel ve PTT binalarını, *askeri yapılar*; kaleler, surlar, kışlalar, savaş meydanları, mevziler, siperler ve askerlik şubelerini, *endüstriyel ve ticari yapılar*; su depoları, fırınlar, dükkânlar, fabrikalar, yağhaneler ve çamaşırhaneleri, *mezarlıklar*; mezar ve mezarlıklar, hazireler ve sandukaları, *şehitlikler*; şehit mezar ve mezarlıklarını, *anıt ve abideler*; tarihi önemi ve değeri olan anıt ve abideleri, *doğal varlıklar*; yaşlı ağaçlar, mağaralar ve kaplıcaları, *kalıntılar*; duvar, hamam, şadırvan vb.lerine ait yıkıntılar, eski yollar, yazılıkaya ve oyulmuş kaya kalıntılarını kapsamaktadır. Bunların sayısal dağılımı Şekil 6'da verilmiştir.

Şekil 6. (a) Sivil mimarlık örnekleri (b) Dinsel yapılar (c) Kültürel yapılar (d) İdari yapılar (e) Askeri yapılar (f) Endüstriyel ve ticari yapılar (g) Mezarlıklar (h) Şehitlikler.

Şekil 6'nın devamı (i) Anıt ve abideler (j) Doğal varlıklar (k) Kalıntılar.

4. Tartışma ve Sonuç

Sonuç paftasının oluşturulması için kültür varlıklarının yalnızca adet olarak bulunma durumlarının verildiği haritalar, önem derecelendirmesine ilişkin puan değerleri girilerek her bir varlık alt türü için yeniden düzenlenmiştir. Elde edilen raster verilerin üst üste çakıştırılması ile Şekil 7'de verilen sonuç paftası elde edilmiştir. Sonuç paftası incelendiğinde kullanılan 2x2 km'lik grid sistemindeki karelerin aldıkları toplam puanlara ilişkin değer değişim aralığının 3-3062 arasında olduğu görülmektedir. Bu puanlamanın dışında kalanlar ise üzerinde kültür varlığı bulunmayan karelerdir. Çalışmanın CBS ile yapılmış olması, taşınmaz kültür varlıklarının doğal özellikler ile ilişkilendirilmesini sağlamış ve bu sayede önemli kültür mirası alanlarının algılanmasını kolaylaştırmıştır. Sayısal haritalar, her bir varlık için elde olan tüm bilgilere hızlı bir şekilde ulaşmayı sağlamakla birlikte, tespit ve tescil çalışmalarının ve arkeolojik araştırmaların sürdürüldüğü düşünülürken bilgilerin hızlı ve doğru bir şekilde güncellenmesine de olanak vermektedir.

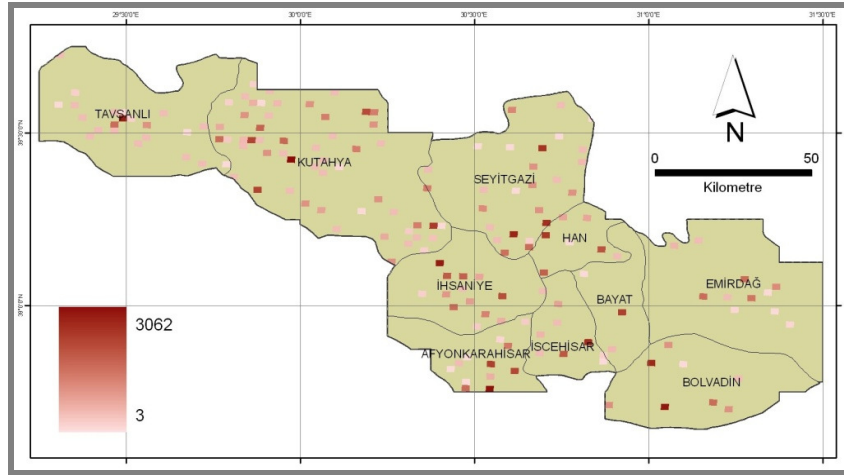
Önem derecelendirmesinde en yüksek puanı alan varlık alt türü arkeolojik sitlelerdir. Bunlar tarihlendikleri dönemlerde en fazla insan topluluğunun yaşadığı alanları gösterdikleri için önemli bulunmuşlardır ve bölgenin en yaşlı kültür varlıklarıdır. Alandaki toplam varlık sayısı içindeki %20'lik oranı ile sonucu en çok etkileyen varlık alt türüdür. Özellikle üst üste kurulmuş yerleşim yeri olan höyükler, insanların çağlar boyunca aynı alan üzerine yerleşmekteki kararlılıklarının bir göstergesidir. Bu ısrarın temel nedeni alanın sahip olduğu doğal özelliklerdir. Gerek arkeolojik sitlerin gerekse önemli kültür mirası alanlarının dağılımına bakıldığında yerleşimlerin genellikle tarım ve hayvancılığa uygun, verimli toprakların bulunduğu ovalar ile akarsulara ve ormanlara ulaşımın kolay olduğu, düz ve düze yakın bölgelerde olduğu görülmektedir. Bu durum, bazı gözetleme noktaları ve kalelerin bulunmasına rağmen savunma kaygısının geri planda kaldığını göstermekte ve tarihin farklı dönemlerindeki yaşam biçimleri ile ilgili fikirler vermektedir.

Sitlerin sayısal dağılım haritalarına bakıldığında arkeolojik sitlerin Afyonkarahisar ili merkez ilçesinde, İhsaniye'nin kuzeyinde ve Bolvadin'in batı kesimlerinde sayıca fazla olduğu görülmektedir. Bunu Kütahya ili merkez ilçesi, Seyitgazi ve Han ilçeleri arasında kalan bölge ve İncehisar takip etmektedir. Doğal sitler ise Kütahya merkez ilçesi ve İhsaniye'nin kuzeybatısında yoğunlaşmaktadır. Bunlar Seyitgazi'nin kuzeyi, İncehisar'ın doğusu ve Bolvadin'in batı kesimlerinde azalan bir dağılım göstermektedir. Tarihi ve kentsel sitler sayıca az olmalarına rağmen, yüksek puanları nedeniyle buldukları bölgelerin önemini artırmaktadırlar. Sitler, diğer kültür varlıklarından farklı olarak çeşitli

büyükliklerdeki alanları ifade etmektedir ve kültür mirasını tek yapılardan bölgesel ölçeğe taşımakta önemli rol üstlenmektedir. Aynı zamanda tescilli yapılar arasındaki açıklıkları kapatarak, kültür mirası alanlarının bir bütün olarak algılanmasını sağlayan varlıklardır.

Tescilli yapılara ait sayısal dağılım haritaları incelendiğinde genel olarak Kütahya ili merkez ilçesinin öne çıktığı görülmektedir. Sivil mimarlık örneklerinde, Kütahya ve Afyonkarahisar illeri merkez ilçeleri ile Bolvadin; dinsel ve kültürel yapılarda Kütahya merkez ilçe, Afyonkarahisar Merkez ilçe, Bolvadin ve Tavşanlı ilçeleri; idari yapılarda, Afyonkarahisar ili merkez ilçesi, Kütahya ili merkez ilçesi, Seyitgazi ve Tavşanlı ilçeleri; askeri yapılarda, Kütahya ili merkez ilçesi, Seyitgazi, İncehisar ve Bolvadin ilçeleri; endüstriyel ve ticari yapılarda, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri merkez ilçeleri, Bolvadin ve İhsaniye ilçeleri; mezarlıklarda, Kütahya ili merkez ilçesi ve Bolvadin; şehitliklerde, Kütahya ili merkez ilçesi ve İncehisar; anıt ve abidelerde, Afyonkarahisar ve Kütahya illeri merkez ilçeleri; doğal varlıklarda, Kütahya ili merkez ilçesi ve Tavşanlı; kalıntılarda ise, Kütahya ili merkez ilçesi ile Seyitgazi ve Han ilçeleri arasında kalan bölge öne çıkmaktadır.

Sonuç paftası incelendiğinde ise Frig Vadisi'ndeki önemli kültür mirası alanlarının Eskişehir ili Seyitgazi ve Han ilçeleri arasında kalan bölgede, Afyonkarahisar ili İhsaniye, İncehisar ve merkez ilçelerinde, Kütahya ili merkez ilçesinin batısında yoğunlaştığı görülmektedir. Frig Vadisi kültürel peyzajının devamlılığı için, bu bölgelerde merkezlenen ve kademeli tampon bölgelerle birbirine bağlanarak tüm alanı kaplayan bir koruma modeli gerekmektedir.

Şekil 7. Frig Vadisi kültür mirasının önem puanlarına göre dağılımı.

Frig Vadisi sınırları içerisinde bulunan kültür mirası, tarihi dönemlerine göre incelendiğinde çok katmanlı bir kültürel yapı görülmektedir. Bu durum bölgenin gerek bilimsel gerekse turizm değerini artırmaktadır. Bölgede tespit ve tescil çalışmaları ile arkeolojik çalışmaların sürdüğü bilinmektedir. Bunun yanında Afyonkarahisar Valiliği tarafından 2005 yılında başlatılan Frig Vadisi Kültür ve Turizm Kuşağı Projesi, Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya İl Özel İdareleri'nce kurulmuş olan Frigya Kültürel Mirasını Koruma ve Kalkınma Birliği (FRİGKÜM) ve bazı ilçelerin yerel yönetimlerince geliştirilmeye çalışılan koruma ve kalkınma stratejileri, bölgede yakın zamanda önemli değişimlerin yaşanacağını göstergesidir. Bu değişimlerin özellikle bölgenin sahip olduğu turizm potansiyeline dayalı planlama yaklaşımlarının birer çıktısı olması beklenmektedir. Frig Vadisi'nin az bilinirliği, birbirine zıt iki etki yapmaktadır. Birinci etki, az bilinen önemli kültür mirası alanlarının kullanım çeşitliliğinin az olmasından kaynaklanan korunmuş olma halidir. İkinci etkinin bileşenleri ise bu tür alanların göz önünde olan alanlara göre daha kolay tahrip edilmesi, planlamadan gerekli payını alamaması ve mevcut potansiyelinin hak ettiği şekilde değerlendirilmemesidir. Görünen odur ki son yıllarda alanla ilgili gündeme gelen çalışmalar bu az bilinirliği ortadan kaldıracaktır. Bu süreç başlamadan veya devam ederken yapılacak olan peyzaj planlama çalışmalarında, önemli kültür miras alanlarının belirlenmesi ve dikkate alınması kaçınılmazdır.

Alanda birbirinden çok uzak ve bağımsız gibi görünen taşınmaz kültür varlıkları yüzyıllarca tahrip edilmiş ve edilmekte olan izlerle birbirine bağlıdır. Bu nedenle kâğıt üzerinde tek tek koruma altına alınmış olması varlıkların hâlihazırda tahrip ediliyor olmasına engel olamamaktadır. Alanın çevresindeki baraj ve termik santral gibi büyük alt yapı tesislerinin etkileri, büyük bir kısmını kaplayan kolay işlenebilir taşlar nedeniyle sürekli doğaya ve kültür mirasına zarar veren taş çıkartma faaliyetleri, durmaksızın genişleyen tarım alanlarının tehdidi, höyüklerde yapılan kaçak kazılar ve sit alanları üzerinde yaşamın devam etmesi başlıca sorunlardır. Alan, tüm bunların yanı sıra, muhtemel bir turizm ve rekreasyon artışı ile birlikte ortaya çıkacak olan yapılaşma, ulaşım ağı, ticari alanlar ve kullanımların planlanmasından önce milli park benzeri geniş bir koruma statüsüne kavuşturulmalıdır.

Kaynaklar

- Akpınar, N. 2003. Sürdürülebilir Alan Kullanım Planlamasında Alan Kullanım Tiplerine Ait Önceliklerin Simos Prosedürü ve ELECTRE I Yöntemi ile Belirlenmesi. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Bilimleri Dergisi*. Cilt:9, Sayı:2, 234-242 s. Ankara.
- Akurgal, E. 1989. *Anadolu Uygarlıkları*. Net Turistik Yayınlar A.Ş., 600 s., İstanbul.
- Akurgal, E. 2000. *Anadolu Kültür Tarihi*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 417 s., Ankara.
- Anonim 2010a. <http://www.eskisehirkulturturizm.gov.tr>, Eskişehir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi.
- Anonim 2010b. <http://www.kutahyakulturturizm.gov.tr>, Kütahya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi.
- Anonim 2010c. <http://www.afyonkulturturizm.gov.tr>, Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesi.
- Anonim 2010d. <http://www.teftis.kulturturizm.gov.tr>, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Teftiş Kurulu Başkanlığı Resmi İnternet Sitesi.
- Anonim 2010e. <http://www.kultur.gov.tr/TR/belge/1-59229/orenyerleri.html>, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi.
- Anonim, 2010f. Frigya Kültürel Mirasını Koruma ve Kalkınma Birliği. www.frigvadis.org, İnternet sitesi.
- Anonim 2009. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*.
- Anonim 2008. *Afyonkarahisar İli 2008 Çevre Durum Raporu*. Afyonkarahisar Valiliği İl Çevre ve Orman Müdürlüğü. Afyonkarahisar.
- Aydeniz, N. E. 2009. Kent Arkeolojisi Kavramının Dünyadaki Gelişimi ve Türkiye'deki Yansımaları. <http://joy.yasar.edu.tr>, İnternet sitesi.
- Figueira, J. and Roy, B. 2002. Determining the Weights of Criteria in the Electre Type Methods with a Revised Simos Procedure. *European Journal of Operational Research*, 139, p.317-326.
- Madran, E. ve Özgönül, N. 1999. *International Documents Regarding the Preservation of Cultural and Natural Heritage*.: METU Faculty Architecture Press, Ankara.
- Mosler, S. U. 2006. Kültürel Mirasın Peyzaj İçinde Algılanması ve Kültürel Mirasın Peyzaj Planlaması ve Korunması. *Peyzaj Mimarlığı Kongresi*, 22-25 Kasım 2007, Antalya, 65-71 s.
- UNESCO, 1972. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. <http://www.whc.unesco.org>, UNESCO Resmi İnternet Sitesi.
- UNESCO, 2010. World Heritage List. <http://www.whc.unesco.org>, UNESCO Resmi İnternet Sitesi.
- Yüksel, İ. 2002. *Şifalı Frigya - Peri Bacaları Kaya Yerleşimleri*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Vakfı Yayını, 111s., Afyonkarahisar.